

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Вивчення зарубіжної літератури збагачує людину не лише певними естетичними переживаннями і філологічними знаннями, а й можливістю розуміти, відчувати навколишній світ, дарує кожному школяреві знайомство з іншим поглядом на дійсність, залучає його до багатств світової духовної культури, дає унікальну й необхідну можливість вчитися жити у конкретному соціокультурному просторі, усвідомлюючи його різноманітність та неоднозначність.

Дисертаційна робота присвячена вивченню проблеми фонових знань як засобу поглибленого прочитання художнього твору в шкільному курсі зарубіжної літератури. Фонові знання є структурним елементом літератури як навчального предмета, а отже, мають бути дієвим засобом у процесі сприйняття художнього твору адекватно авторському задуму. Проте, щоб вони дійсно стали дієвим засобом, необхідно використовувати їх осмислено, а це потребує ретельного вивчення сутності цих знань в аспекті їх теоретичного обґрунтування методичної доцільності і практичної апробації у контексті психолого-педагогічних закономірностей літературного розвитку школярів.

Перші спроби теоретичного осмислення і практичного застосування фонових знань припадають на другу половину ХХ століття. Насамперед це стосується наукових праць О.С. Ахманової, Є.М. Верещагіна, В.Г. Костомарова та ін., у яких фонові знання розглядалися з погляду комунікативної функції мови. Щодо літературознавства, то фонові знання в основному використовувались як коментар, який є спеціальним жанром дослідження. Класичним зразком такого дослідження вважається монографія Ю.М. Лотмана «Роман А.С. Пушкіна “Евгеній Онегин”. Коментарий». Крім того, фонові знання розглядалися й у семіотичному контексті як знакові системи для передачі певної культурологічної інформації, що стимулює свідоме сприйняття подієво-семантичних та ціннісних домінант традиційного для різних соціокультурних ситуацій матеріалу в його нових варіантах. Показовою в цьому відношенні є, наприклад, монографія А.Є. Нямцу «Легендарно-міфологічна традиція у світовій літературі».

Подальші спроби окреслити проблему використання фонових знань у системі літературної освіти учнів 5–11-х класів, тобто в суто методичному плані, здійснювались у 70–80-х роках відомими українськими і зарубіжними методистами та педагогами — З.Я. Молдавською, В.Г. Маранцманом, А.Д. Жижиною, Т.С. Зепаловою, Н.Я. Мещеряковою, М.З. Смежневською, Ю.І. Султановим, В.А. Ковальовою та ін. У 90-х роках минулого століття, із введенням нового шкільного курсу зарубіжної літератури, ця проблема постала особливо гостро, про що свідчать виступи у періодичній фаховій пресі вчителів і науковців-методистів — Ю.І. Султанова, І.Я. Ненька, В.В. Гладишева, С.Ф. Фролова та ін. При цьому на вивченні

теоретичних і психолого-педагогічних аспектів обґрунтування й застосування фонових знань увага дослідників майже не зосереджувалась.

Незважаючи на актуальність зазначеної проблеми для української школи, протягом десяти років з дня введення зарубіжної літератури як нового предмета групових методичних досліджень фонових знань та їх впливу на літературний і — ширше — загальний розумовий розвиток школярів майже не проводилось, про що свідчить відсутність наукових публікацій у вітчизняних періодичних виданнях з методики, педагогіки та психології. Отже, теоретичне обґрунтування і практичне застосування фонових знань як засобу літературного розвитку українських школярів з урахуванням вікових, психолого-педагогічних особливостей ще не знайшли достатнього висвітлення в теоретичних і практичних розробках методистів різних концептуальних напрямів. Таким чином, актуальність дисертаційного дослідження визначається:

1. Ступенем його розробки.

Проблема теоретичного обґрунтування і практичного застосування фонових знань є однією з найменш вивчених проблем сучасної методики викладання зарубіжної літератури. Термін «фонові знання» виник у методичній науці нещодавно, хоча різні види фонових знань у процесі вивчення художніх творів використовувалися і раніше. Про це свідчать шкільні підручники, методична література минулих років.

2. Рівнем осмислення.

Проблема фонових знань розглядалася виключно на практичному рівні. Інтуїтивно фонові знання використовує кожний учитель. На теоретичному рівні «фонові знання» як лінгвістичний термін вперше був розглянутий з погляду комунікативної функції мови. Так, уже у словнику О.С. Ахманової 1966 року видання подано визначення поняття «фонові знання». В нашій роботі вперше зроблено спробу розглянути «фонові знання» як структурний елемент шкільного предмета зарубіжної літератури, тобто як термін методичний.

3. Планом вираження.

Введення нового курсу зарубіжної літератури до переліку обов'язкових шкільних предметів робить проблему фонових знань особливо гострою. У процесі вивчення творів зарубіжних майстрів красномовства учні зустрічаються з незнайомою їм культурою, історією, побутом різних народів світу. Тому вивчення творів зарубіжної літератури вимагає використання різних видів фонових знань. У зв'язку з цим виникла необхідність розгляду фонових знань як методичного терміна, класифікації видів фонових знань та вивчення їх практично перетворюючих функцій. Теоретичне обґрунтування та осмислення терміна «фонові знання», розгляд його у структурі літератури як навчального предмета передбачають вихід на новий рівень вивчення проблеми фонових знань узагалі.

Актуальність і недостатнє вивчення застосування фонових знань як методичної проблеми у контексті їх впливу на рівень літературного розвитку школярів

і зумовили вибір теми дисертаційної роботи. Цей вибір умотивований намаганням допомогти вчителю-словеснику використовувати фонові знання в процесі організації вивчення і сприйняття учнями художнього твору адекватно авторському задуму.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося в межах тематичного плану науково-дослідних робіт кафедри світової літератури Прикарпатського університету імені Василя Стефаника з теми «Літературний процес і творча індивідуальність письменника».

Об'єктом дослідження є процес літературного розвитку школярів, який спрямовується цільовим застосуванням фонових знань з метою поглиблення сприйняття художніх творів з урахуванням їх родової специфіки.

Предметом дослідження є практично перетворюючі функції фонових знань як структурного елемента навчального предмета «Зарубіжна література» та їх вплив на літературний розвиток школярів у процесі поглибленого вивчення художніх творів зарубіжної літератури.

Мета дослідження: виявлення теоретико-методичної та психолого-педагогічної сутності фонових знань для обґрунтування їх позитивного впливу на літературний розвиток школярів, створення та експериментальна перевірка методики застосування фонових знань у процесі поглибленого вивчення різних за родовими та жанровими ознаками художніх творів у 10-му класі.

Гіпотеза дослідження: якщо фонові знання є структурним елементом зарубіжної літератури як навчального предмета, то вони повинні бути однією з дієвих сил літературного розвитку учнів і стати засобом поглибленого сприйняття художнього твору.

Завдання дослідження:

1. Вивчити стан осмислення означеної проблеми в історії, теорії методики і практиці викладання зарубіжної літератури.
2. Дати теоретичне обґрунтування визначення фонових знань як методичного терміна, схарактеризувати їх істотні ознаки.
3. Визначити місце і роль фонових знань у структурі зарубіжної літератури як навчального предмета, з'ясувати їх ієрархічну взаємозалежність і підпорядкованість у цій структурі.
4. Класифікувати основні види фонових знань і з'ясувати основні психолого-педагогічні закономірності їх сприйняття учнями 5–11-х класів.
5. Розробити методики застосування фонових знань у процесі поглибленого вивчення ліричних, епічних і драматичних творів у 10-му класі та експериментально перевірити їх ефективність.

Методологічну основу дослідження становлять: методологічні підходи до сучасної літературної освіти, обумовлені новітніми гуманістичними навчально-

виховними технологіями (М.І. Жулинський, Д.В. Затонський, Д.С. Наливайко, Ю.І. Султанов, М.В. Теплинський, К.О. Шахова та ін.); літературознавчі дослідження (О.О. Погобня, М.Б. Храпченко, Ю.Г. Морозов, М.О. Рудяков, Ю.М. Лотман, М.В. Теплинський та ін.); методичні дослідження (В.Г. Маранцман, Л.Ф. Мірошніченко, Є.А. Насічник, З.Я. Рез, Ю.І. Султанов та ін.); концептуальні висновки про специфічні вікові особливості психічного розвитку особистості (Л.І. Божович, Р. Бернс, І.С. Кон, М. Кле, Д.У. Фельдштейн та ін.).

Методи дослідження:

♦ **теоретичні** — осмислення методичних основ предмета, який вивчається; систематизація, класифікація, обробка, зіставлення й узагальнення науково-методичної інформації з досліджуваної проблеми; аналіз шкільної документації (програм, підручників, навчальних посібників) — застосовано під час опрацювання наукових джерел, визначення цілей, предмета, гіпотези, завдань, змістової презентації результатів, висновків;

♦ **емпіричні** — (окремо та в умовах експерименту) — педагогічний експеримент (метод зрізів для оцінки зрушень у писемному мовленні та сприйманні художніх творів), спостереження, вивчення педагогічного досвіду; спеціальне навчання школярів із використанням розробленої системи методик застосування фонових знань у процесі поглибленого вивчення художнього твору;

♦ **обробки даних** — математична статистика (групування, табулювання, кількісна оцінка даних).

Дослідження здійснювалося протягом трьох етапів.

На першому етапі (1998–1999 рр.) сформуливалися задум і початкові концептуальні підходи дослідження на основі теоретичного осмислення проблеми фонових знань як засобу поглибленого вивчення художнього твору на уроках зарубіжної літератури. Визначено об'єкт, предмет, мету, гіпотезу, завдання дослідження.

Другий етап (1999–2001 рр.) присвячено проведенню констатуючого зрізу, аналізу його результатів; вивченню передового педагогічного досвіду, підготовці матеріалів для здійснення формулюючого експерименту, розробці та теоретичному обґрунтуванню системи методик застосування фонових знань у процесі поглибленого вивчення художніх творів у 10-му класі.

На третьому етапі (2001–2002 рр.) проводилось експериментальне навчання з метою перевірки запропонованих методик, здійснювалися кількісний та якісний аналіз, формувалися висновки дослідження.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження: теоретично обґрунтовано дефініцію фонових знань як методичного терміна, визначено роль і місце фонових знань у структурі літератури як навчального предмета, з'ясовано ієрархічну взаємозалежність і підпорядкованість фонових знань у цій структурі; вперше здійснено класифікацію основних видів фонових знань, охарактеризовано

їх істотні ознаки. З'ясовано психолого-педагогічні особливості сприйняття фонових знань учнями різних вікових категорій. Обґрунтовано й доведено ефективність використання фонових знань у процесі поглибленого вивчення ліричних, епічних та драматичних творів як важливого органічного чинника літературного розвитку учнів 10-х класів. Установлено і статистично підтверджено ефективність використання фонових знань для правильного і поглибленого сприйняття художнього твору.

Практичне значення роботи визначається тим, що виявлено доцільність використання вітчизняних і зарубіжних наявних методів діагностики літературного розвитку та рівнів читацького сприйняття учнів, модифікованих з урахуванням використання фонових знань для поглибленого сприйняття літературного твору, запропоновано для широкого практичного застосування системи спеціальних, модифікованих і авторських методик щодо використання фонових знань у процесі поглибленого вивчення художніх творів у шкільному курсі зарубіжної літератури.

Теоретичні висновки дослідження можуть лягти в основу укладання шкільних програм із зарубіжної літератури, в процесі вдосконалення текстового і позатекстового компонентів шкільних підручників і навчальних посібників.

Вірогідність висновків й результатів дослідження забезпечувалися використанням засобів діалектичної логіки, емпіричних підходів, застосуванням взаємодоповнюючих методів, адекватних предмету, меті та завданням дослідження, застосуванням статистичних методів обробки здобутих експериментальних даних.

Апробація і впровадження результатів дослідження здійснювалися на базі середніх загальноосвітніх шкіл України: № 6 (м. Бориспіль Київської області), № 5 (м. Біла Церква Київської області), № 6 (м. Тернопіль), № 1 (м. Козівець Тернопільської області), № 13 і № 20 (м. Івано-Франківськ), № 5 і обласного ліцею (м. Рівне). Основні положення дисертації викладено у виступах на Всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Актуальні проблеми сучасного уроку зарубіжної літератури в загальноосвітніх навчальних закладах» (м. Київ, 2000 р.), «Теоретичні та методичні засади викладання інтегрованого курсу “Література” в загальноосвітніх навчальних закладах» (м. Біла Церква, 2001 р.), «Українська система виховання: пошуки, проблеми, перспективи» (м. Харків, 2001 р.); науково-практичних семінарах всеукраїнського та регіональних рівнів; курсах підвищення кваліфікації вчителів у Тернопільському, Київському, Івано-Франківському, Волинському обласних інститутах післядипломної педагогічної освіти та ЦІППО (м. Київ).

Публікації. Основний зміст дисертації відображено в 13 публікаціях. Особливих праць 5. Загальний обсяг особистого внеску 14 друкованих аркушів.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, 3 розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (215 найменувань) та 3 додат-

ків. Повний обсяг дисертації — 198 сторінок, з них основного тексту 174 сторінки. У дисертації наведено 6 рисунків і 15 таблиць, що займають 16 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, методи та етапи дослідження, викладено концептуальні положення, сформульовано гіпотезу, розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення дослідження, відображено апробацію та впровадження здобутих результатів.

У першому розділі — «Фонові знання як засіб методичної реалізації краєзнавчого та етнокультурологічного принципів у процесі вивчення шкільного курсу зарубіжної літератури» — конкретизується, поглиблюється та дістає визначення методичний термін «фонові знання», простежується і досліджується проблема теоретичного осмислення і практичного застосування фонових знань (О.С. Ахманова, Є.М. Верещагін, В.Г. Костомаров) з погляду комунікативної функції мови.

Фонові знання в дисертації розглядаються як методичний термін. З такого погляду — це наукові систематичні знання, що мають інформаційно-культурологічний характер, не завжди прямо пов'язані з художнім текстом, які повинні бути відомі читачеві й автору, щоб між ними відбувся діалог, оскільки читання художнього твору — це своєрідний діалог між читачем і автором.

У першому розділі роботи аналізуються підстави для виникнення та утвердження двослівного терміна «фонові знання», дається класифікація фонових знань з погляду їх виникнення і функціонування, простежується залежність змісту фонових знань від художнього тексту, показано змістову та функціональну відмінності фонових знань від коментаря і міжпредметних знань.

Обґрунтовано і доведено думку про те, що фонові знання відповідають основним методологічним та методичним принципам вивчення літератури в школі, впливають з них і взаємозв'язані з ними.

Вивчено стан дослідженості проблеми фонових знань в історії, теорії методики та практиці зарубіжної літератури (В.В. Гладишев, М.С. Дубинська, А.Д. Жижина, М.Г. Качурин, В.Г. Маранцман, Л.Ф. Мірошніченко, Д.К. Мотальська, Є.А. Пасічник, З.Я. Рез, Л.А. Сімакова, Ю.І. Султанов, М.В. Черкезова). Здійснено аналіз шкільних підручників і посібників з літератури минулих років і діючих з метою з'ясування використання різних видів фонових знань. У результаті аналізу виявлено, що фонові знання знаходили й знаходять застосування у навчальних виданнях з української, російської та зарубіжної літератур. При цьому їх використання залежить від виду та вікового призначення навчального видання.

У контексті дисертаційного дослідження здійснено аналіз наукових праць, присвячених психолого-педагогічному вивченню процесу літературного розвитку

школярів за показниками їхніх читацьких здібностей (Л.С. Виготський, Л.Г. Жабницька, Н.Д. Молдавська, Є.А. Пасічник, М.О. Рибнікова, Л.А. Сімакова, Н.А. Станчек та ін.). З'ясовано психолого-педагогічні передумови й основні закономірності сприйняття фонових знань учнями 5–11-х класів. Ця проблема розв'язується в дисертаційному дослідженні шляхом осмислення і конкретизації вікових психологічних доміант читацького сприйняття як чинників, що стимулюють прагнення учнів до свідомого, глибокого розуміння художнього твору за допомогою фонових знань на кожній стадії їхнього літературного розвитку: молодші підлітки (10–12 років, 5–7 класи) — наївно-реалістичне; старші підлітки (13–14 років, 8–9 класи) — образне; період ранньої юності (15–17 років, 10–11 класи) — дистанційоване сприйняття.

Щоб з'ясувати, які види фонових знань засвоюються учнями на кожній стадії їхнього літературного розвитку, було проаналізовано усні відповіді учнів 5–11-х класів (вибірку дослідження склали 196 учнів середньої загальноосвітньої школи № 6 м. Борисполя Київської області). Середній показник використаних фонових знань (СПВФЗ) вираховувався за формулою:

$$\text{СПВФЗ} = \frac{m_1 + m_2 + m_3 + \dots}{C}, \text{ де } m_1, m_2, m_3, \dots \text{ — показники певних видів}$$

фонових знань; C — кількість видів фонових знань.

Як свідчать дані аналізу, на кожній стадії літературного розвитку учні використовують певні види фонових знань. *Молодші підлітки* віддають перевагу фоновим знанням, які безпосередньо пов'язані з текстом, що здатні їх зацікавити: відомостям про історичну епоху, зображену в творі, про особливості культури певного періоду (відсоток їх використання складає відповідно у 5 класі — 10, у 6 класі — 10,3, у 7 класі — 10,7); біографічним фоновим знанням, які допомагають краще зрозуміти особистість автора (в середньому їх використання складає 16–19 відсотків).

Старші підлітки також добре засвоюють фонові знання історико-культурологічного змісту, які стають вже глибшими і навіть науковими (відсоток їх складає у 8 класі — 20,3, у 9 класі — 20,9). Використовуються учнями цього віку історико-літературні фонові знання (у 8 класі — 10,3 відсотка, у 9 класі — 40,3). Значно зростає і відсоток використовуваних учнями біографічних фонових знань (у 8 класі — 30,4, у 9 класі — 40,7).

У період *ранньої юності* учні вже використовують усі види фонових знань. Особливого значення на цій стадії літературного розвитку набувають відомості історико-літературного характеру (50,4 відсотка у 10 класі та 60,8 — в 11 класі), літературно-критичні відомості (відповідно 40 і 50,2 відсотка) та теоретико-літературні знання (в середньому 80–80,4 відсотка).

У результаті проведеного аналізу зроблено такі висновки: фонові знання — це такі знання, без яких неможливо адекватно авторському задуму сприйняти художній твір. Це знання, які учні найчастіше здобувають у процесі цілеспрямованого

ваного навчання і які характеризуються систематичністю, глибиною проникнення в сутність того, що вивчається. Фонові знання визначаються читацьким призначенням і відповідають основним принципам вивчення літератури в школі. Фонові знання відрізняються від понять «коментар» та «міжпредметні знання».

Хоча поняття «фонові знання» як методичний термін з'явилося зовсім недавно і в методичній літературі майже не вживалось, у процесі викладання української, російської та зарубіжної літератур постійно використовувалися різні види фонових знань, про що свідчить проведений аналіз шкільних видань минулих років і нині діючих.

Фонові знання тісно пов'язані з читацьким сприйняттям, специфіка їх засвоєння залежить від рівня розумового і літературного розвитку школярів. На різних ступенях розвитку учнів використовуються різні види фонових знань.

У другому розділі дисертації — «Класифікація фонових знань як структурного елемента шкільного предмета «Зарубіжна література»» — дається загальна характеристика фонових знань як структурного елемента навчального предмета «Зарубіжна література» та пропонується їх класифікація.

У роботі розглядаються поняття «література як навчальний предмет» і «література як мистецтво слова», їх спільні і відмінні риси, функції, структура. Простежується зв'язок фонових знань з іншими структурними елементами літератури як навчального предмета: художнім твором, основами історії та теорії літератури, розвитком усного і писемного мовлення, окремими літературно-критичними статтями (див. рис. 1).

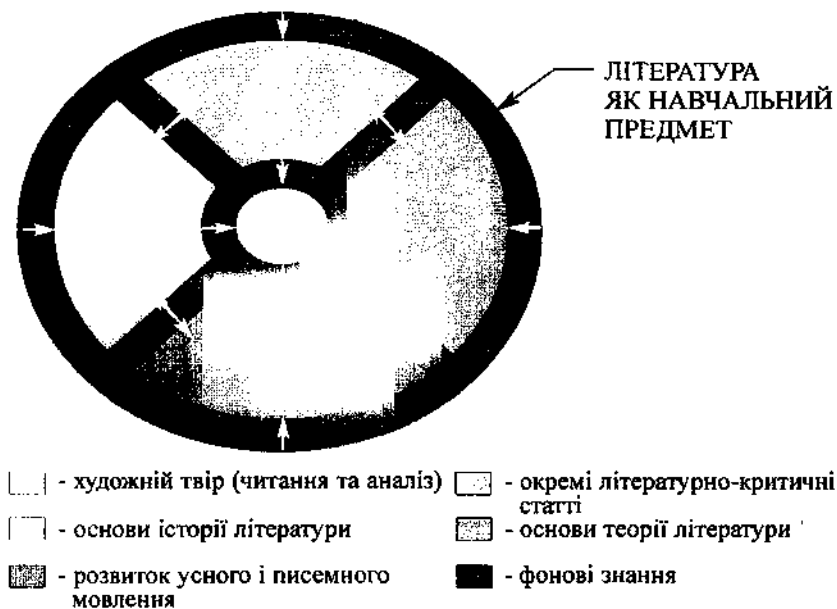

Рис. 1. Фонові знання у структурі літератури як навчального предмета

Розглянуто класифікацію фонових знань за їх походженням і як елемента масової культури.

За походженням фонові знання поділяються на:

- загальнонародські;
- регіональні;
- країнознавчі.

Як елемент масової культури фонові знання поділяються на:

- актуальні фонові знання;
- фонові знання культурної спадщини.

Слід зазначити, що актуальні знання нестабільні: те, що вчора було відомо всім, сьогодні часто перестає бути актуальним.

Уперше запропоновано класифікацію фонових знань з точки зору методики:

1. Історико-культурологічні знання

1.1. Відомості про період, у рамках якого відбуваються події твору, що вивчається:

- а) історичні відомості про місце дії у творі;
- б) відомості про географічні умови;
- в) відомості про політичні умови;
- г) відомості про соціальні умови (соціальні класи, устрій життя тощо);
- д) відомості про економічні умови (господарство, майновий стан).

1.2. Відомості про побут зображуваної епохи:

- а) одяг;
- б) їжу;
- в) житло;
- г) меблі тощо.

1.3. Відомості про особливості культури певної епохи:

- а) освіту і науку;
- б) традиції та звичаї;
- в) мистецтво: живопис, музику;
- г) релігію;
- д) міфологію;
- е) культурні явища.

2. Біографічні знання

- 2.1. Життєва доля автора.
- 2.2. Творчий шлях письменника.
- 2.3. Світогляд автора.
- 2.4. Суспільно-політична діяльність письменника.

3. Літературознавчі знання

- 3.1. Теоретико-літературні відомості.
- 3.2. Історико-літературні знання:

- а) особливості літературного процесу в період створення твору;*
- б) місце твору в доробку автора;*
- в) історія написання твору;*
- г) співвіднесеність твору з літературною течією, в рамках якої він написаний.*

3.3. Літературно-критичні відомості:

- а) особливості літературної критики певного періоду;*
- б) оцінка твору сучасною авторів критикою;*
- в) значення твору для світової літератури.*

На підставі аналізу фонових знань як структурного елемента шкільного предмета «Зарубіжна література» зроблено такі висновки. Кожний самостійний структурний елемент літератури як навчального предмета, важливий сам по собі, будучи включеним у цілісну систему, вивчається у взаємозв'язку з іншими і разом з ними створює єдиний комплекс, який сприяє поступовому розширенню й поглибленню знань, умінь та навичок учнів і не виходить за рамки годин, відведених програмами на вивчення твору або теми. Використання фонових знань у взаємозв'язку із читанням та аналізом художнього тексту є продуктивним і оптимальним ще й тому, що у цьому випадку відносно самостійні компоненти літературного процесу — художній твір, критична розвідка, основи історії та теорії літератури, а також фонові знання і розвиток усного та писемного мовлення — сприймаються школярами як «певна єдність художньо-естетичного осмислення світу».

Класифіковані фонові знання функціонують у певній методичній системі, тому вони у процесі читання й аналізу художнього твору впливають на рівень знань, умінь та навичок учнів, практично перетворюючи їх. Отже, фонові знання у зв'язку з іншими структурними елементами літератури як навчального предмета, сприяючи вивченню художнього тексту, розглядаються відповідно до логіко-пізнавальної діяльності учнів на рівні методичної системи: *методи і прийоми аналізу художнього тексту — фонові знання — організаційні форми діяльності вчителя й учнів.*

У третьому розділі — «Вплив фонових знань на характер літературного розвитку десятикласників» — визначено роль і місце фонових знань у процесі поглибленого вивчення художніх творів різних родів та жанрів.

Відомо, що епічні, ліричні та драматичні твори під час вивчення у школі вимагають різних підходів, оскільки кожний із цих родів (епос, лірика, драма) має яскраво виражену художню специфіку.

Для з'ясування ефективності використання всіх видів фонових знань у процесі поглибленого сприйняття різних за родовими ознаками творів нами було організовано експериментальне навчання учнів одного віку й приблизно однакової навчальної підготовки. Ми зупинили свій вибір на 10-му класі, оскільки саме в період ранньої юності, як свідчать результати проведених нами констатуючих

зрізів, школярі використовують практично всі види фонових знань на відміну від молодших та старших підлітків.

У роботі з'ясовано, у чому ж полягає специфіка використання та засвоєння фонових знань під час вивчення різних за родовими та жанровими ознаками творів на уроках зарубіжної літератури, доведено й обгрунтовано вплив фонових знань на рівень літературного розвитку учнів 10-х класів. Це було доведено у процесі експериментального навчання, яке складалося з двох етапів: підготовчого та основного.

На підготовчому етапі було здійснено добір фонових матеріалів, розроблено методичні рекомендації для вчителів, визначено контрольні та експериментальні класи, представлено матеріали експерименту вчителям.

Основний етап присвячено експериментальному навчання учнів 10-х класів на основі методичних принципів, спрямованих на розв'язання завдань формуючого експерименту. До участі в експерименті було залучено 580 учнів, з яких 300 навчалось в експериментальних класах, 280 — у контрольних.

Дослідженням передбачалося з'ясувати, якою мірою фонові знання впливають на зміну і перебудову сприйняття учнями художнього твору, і здійснювалося воно в такій послідовності. Учням пропонувалося самостійно прочитати твір (ліричний — вірш М.О. Некрасова «Блажен незлобивый поэт...», епічний — повість О.Бальзака «Гобсек», драматичний — комедію А.П.Чехова «Вишневи сад»), після чого було проведено перші зрізові роботи як в експериментальних, так і в контрольних класах. Учні письмово відповідали на запитання, зміст яких спрямовано на з'ясування, якою мірою школярі зрозуміли узагальнений зміст твору, значення художніх образів, на виявлення вміння співвідносити художнє узагальнення з його конкретним зображенням, виявлення суб'єктивного характеру сприйняття та сили емоційної реакції.

Проведений аналіз результатів показав, що учні одного віку і однакової навчальної підготовки по-різному сприймають художній твір. Дослідження виявило різноманітність типів і рівнів сприйняття, що свідчить про різні рівні літературного розвитку десятикласників. Вченими-методистами виокремлено чотири умовні рівні читацького сприйняття: низький, середній, вищий та оптимальний, кожен з яких визначається за певними критеріями. У нашому дисертаційному дослідженні розглянуто критерії кожного з цих рівнів, а в зв'язку з ними і специфіку засвоєння фонових знань (докладніше див. п. 1.3 дисертації).

Після проведення перших зрізів десятикласники протягом відведених програмою навчальних годин вивчали теми «Поезія середини XIX століття», «Оноре де Бальзак "Гобсек"», «А.П. Чехов "Вишневи сад"». Використовуючи в експериментальних класах розроблену нами систему вивчення згаданих вище тем із застосуванням фонових матеріалів, ми домагалися, щоб з точки зору методики вивчення тем у контрольних класах відрізнялося тільки добром фонових матеріалів

та способом їх подання. У всьому іншому (наскільки це можливо за різних підходів до вивчення фонових знань) ми намагалися уникати відмінностей в організації вивчення зазначеної теми і будувати систему уроків у різних класах на однаковій методичній основі. Тільки дотримуючись цієї умови, проаналізувавши зрізові роботи учнів експериментальних та контрольних класів, можна встановити, якою мірою мікрозміни у сприйнятті художнього твору залежать від застосування фонових знань і наскільки вони відрізняються порівняно з мікрозмінами у сприйнятті учнями контрольних класів, в яких не проводилася спеціальна робота з використання фонових знань у процесі засвоєння програмних тем.

Повторні зрізи було проведено в експериментальних і контрольних класах після вивчення зазначених вище тем шкільної програми. Учні знову давали письмові відповіді на ті ж запитання.

Порівняльний аналіз результатів сприйняття учнями художніх творів, внесених до програми нашого дослідження, в експериментальних і контрольних класах представлено в таблицях 1–3.

Таблиця 1

Порівняльна діагностика результатів сприйняття учнями десятих класів вірша М.О. Некрасова «Блажен незлобивый поэт...»

Умовні рівні сприйняття	Зріз № 1				Зріз № 2			
	ЕК		КК		ЕК		КК	
	к-сть робіт	у %	к-сть робіт	у %	к-сть робіт	у %	к-сть робіт	у %
Абсолютні дані	300	100	280	100	300	100	280	100
низький	90	30	90	32,2	59	19,8	70	25
середній	100	33,2	90	32,2	119	39,6	110	39,4
вищий	79	26,6	70	25	91	30,4	70	25
оптимальний	31	10,2	30	10,6	31	10,2	30	10,6

ЕК — експериментальні класи, КК — контрольні класи

Таблиця 2

Порівняльна діагностика результатів сприйняття учнями десятих класів повісті О. Бальзака «Гобсек»

Умовні рівні сприйняття	Зріз № 1				Зріз № 2			
	ЕК		КК		ЕК		КК	
	к-сть робіт	у %	к-сть робіт	у %	к-сть робіт	у %	к-сть робіт	у %
Абсолютні дані	300	100	280	100	300	100	280	100
низький	101	33,5	90	32,2	50	16,8	49	17,8
середній	159	52,8	151	53,8	198	66	191	68,2
вищий	30	10,2	29	10,5	31	10,2	30	10,5
оптимальний	11	3,5	10	3,5	21	7	10	3,5

Таблиця 3

Порівняльна діагностика результатів сприйняття учнями десятих класів комедії А.П. Чехова «Вишневий сад»

Умовні рівні сприйняття	Зріз № 1				Зріз № 2			
	ЕК		КК		ЕК		КК	
	к-сть робіт	у %	к-сть робіт	у %	к-сть робіт	у %	к-сть робіт	у %
Абсолютні дані	300	100	280	100	300	100	280	100
низький	90	30	90	32,2	30	10	65	23,2
середній	140	46,5	148	52,8	159	53	150	53,4
вищий	40	13,3	29	10,5	80	26,8	36	13,2
оптимальний	30	10,2	13	4,5	31	10,2	29	10,2

Як свідчать дані, зафіксовані в ході дослідження, отримання фонових знань у процесі вивчення програмних тем впливає на рівень мікрозмін у літературному розвитку десятикласників, поглиблює їхнє сприйняття художніх творів.

Так, у результаті дослідження виявлено, що, *по-перше*, оскільки різниця мікрозмін у сприйнятті учнями експериментальних класів порівняно з контрольними складає: після вивчення ліричного твору — 5 відсотків, після вивчення епічного твору — 6,2 відсотка, після вивчення драми — 6,8 відсотка, то можна з упевненістю стверджувати, що ця різниця обумовлена впливом фонових знань, включених в експериментальних класах у програмну тему, тому що організація навчального процесу в методичному плані в обох класах відрізнялася тільки включенням фонових знань.

По-друге, вплив фонових знань на сприйняття художніх творів підтверджує і той факт, що в експериментальних класах мікрозміни відбулися насамперед у тій групі десятикласників з низьким рівнем сприйняття, яких ми охарактеризували як учнів з недостатньо розвинутим логічним мисленням, але з доброю відтворювальною і творчою уявою. Всі учні цієї групи (9,9 відсотка від загальної кількості учнів експериментального класу, де вивчався ліричний твір, 16,7 відсотка — під час вивчення епічного твору та 10 відсотків — під час вивчення драми) під впливом фонових знань, органічно включених у програмні теми, змогли піднятися на більш високий рівень сприйняття. У контрольних класах ця група складала відповідно 10,8, 14 та 13,2 відсотка від загальної кількості учнів.

По-третє, здобуті в ході дослідження дані дають змогу стверджувати, що фонові знання активно впливають на літературний розвиток школярів з художнім або суб'єктивно-експресивним типом мислення. У нашому дослідженні вони складають близько 13,2 відсотка від загальної кількості учнів.

У результаті проведеного дослідження зроблено такі висновки:

1. Порівняльний аналіз науково-теоретичних парадигм трактування і практичного застосування фонових знань (з погляду комунікативної функції мови;

коментаря як спеціального жанру літературознавчого дослідження; фонових знань як знакової системи для передачі певної культурологічної інформації; фонових знань як методичного терміна) дає змогу стверджувати, що з погляду методики викладання літератури фонові знання і за змістом, і за функціональним призначенням відрізняються як від шкільної програмової системи основ історико-літературних, теоретичних і літературно-критичних знань, так і від міжпредметних знань й літературознавчого коментаря.

Фонові знання — це науково систематизовані знання інформаційно-культурологічного характеру, які не завжди прямо пов'язані з художнім текстом, але без яких художній твір, що функціонує у просторі і часі, не може бути глибоко сприйнятий. Фонові знання — це не система статичних знань, вони постійно змінюються як у змістовому, так і у функціональному відношенні залежно від інформаційної і культурологічної обізнаності учнів, стану літературознавчої науки, вікових особливостей школярів, нарешті, від змістового наповнення шкільних підручників і посібників. Сприйняття фонових знань визначається віковими, індивідуальними і загально-психологічними особливостями школярів та рівнем їхнього літературного розвитку. За дотримання певних умов фонові знання допомагають більш глибокому й усвідомленому сприйняттю художнього твору.

2. Аналіз фонових знань, з погляду методики викладання зарубіжної літератури, доцільно здійснювати з урахуванням структури цього навчального предмета та їх практично-перетворюючих функцій. Фонові знання, як і всі інші структурні елементи шкільного предмета «Зарубіжна література» (основи історії та теорії літератури, окремі літературно-критичні статті, розвиток усного й писемного мовлення), утворюють певну систему міжелементних внутрішніх зв'язків. Водночас усі ці елементи підпорядковані центральному елементу структури — читанню й аналізу художнього твору, утворюючи в системі чітку ієрархічну залежність цих елементів від його центрального елемента. Таким чином, фонові знання, що разом з іншими структурними елементами включені в єдину цілісну систему, функціонують у єдиному комплексі, який сприяє поступовому розширенню і поглибленню знань, умінь і навичок учнів і не виходить за рамки годин, відведених шкільною програмою на вивчення того чи іншого твору або теми.

Як засвідчили результати дослідження, ієрархічна підпорядкованість фонових знань читанню й аналізу художнього твору, а також тісний взаємозв'язок між фоновими знаннями та іншими структурними елементами літератури як навчального предмета зовсім не передбачають схематизації та одноманітності. Навпаки, відбір фонового матеріалу та різноманітних видів, прийомів навчальної діяльності і форм керівництва нею активізують пізнавальний процес та сприяють тому, щоб урок літератури став емоційно яскравим і запам'ятованим.

3. Фонові знання значною мірою відрізняються від обов'язкової системи знань, необхідність засвоєння яких чітко обумовлена шкільними програмами.

Фонові знання охоплюють дуже широкий і різноманітний за своєю природою обсяг інформації. З метою професійно осмисленого і цілеспрямованого використання цих знань учителями й учнями у процесі вивчення художнього твору проаналізовано фонові знання як з погляду їх походження, так і функціонування в системі масової культури для класифікації цих знань у контексті методичних потреб викладання зарубіжної літератури. У процесі дослідження цієї проблеми ми виокремили і класифікували три основних види фонових знань, які в свою чергу поділяються на підвиди:

- ❖ Фонові знання історико-культурологічного змісту (відомості про історичні умови, побут епохи, соціальні умови, культуру епохи);
- ❖ Фонові знання біографічного характеру (відомості про життєву долю автора, його творчий шлях, світогляд митця);
- ❖ Літературознавчі фонові знання (теоретико-літературні, історико-літературні, літературно-критичні відомості).

Класифіковані фонові знання функціонують у певній методичній системі (методи і прийоми аналізу художнього тексту — фонові знання — організаційні — форми діяльності вчителя і учнів) і повинні застосовуватися відповідно до логіко-пізнавальної діяльності учнів. Тільки за цих умов фонові знання у взаємозв'язку з іншими структурними елементами літератури як навчального предмета позитивно впливають на рівень знань, умінь і навичок учнів, практично перетворюючи їх.

4. Фонові знання — дієвий методичний компонент системи рушійних сил літературного розвитку, функціонування якого уможливорює якісні й кількісні зрушення (мікрозміни), а відтак — вікову трансформацію компонентів психологічної структури здібностей учнів до сприйняття художніх творів з урахуванням їх родової і жанрової специфіки.

Так, наприклад, під впливом фонових знань у процесі вивчення лірики — 19,4 відсотка, епічного твору — 23,4 відсотка, драматичного — 20 відсотків юних читачів від загальної кількості учнів кожного з експериментальних класів змогли піднятися на більш високий рівень сприйняття творів словесного мистецтва. Водночас у контрольних класах ці показники відповідно становили: 14,4 відсотка, 17,2 відсотка, 13,2 відсотка. Тому цей показник повинен досліджуватись у контексті загальної синергетичної системи рушійних сил літературного розвитку школярів з урахуванням сприйняття учнями родової і жанрової специфіки художніх творів.

5. Вплив актуалізованого потенціалу фонових знань на літературний розвиток особистості школяра повинен досліджуватись у контексті вікової психологічної динаміки та детермінованих цією динамікою мотивів відбору тих чи інших видів фонових знань з урахуванням родової та жанрової специфіки художніх творів, передбачених для вивчення шкільною програмою. У процесі вивчення художнього твору повинні використовуватися лише ті фонові знання і

лише тією мірою, в якій вони сприятимуть поглибленому прочитанню художнього тексту, з орієнтацією на те, що переважання учнів зайвою інформацією створює додаткові труднощі у процесі його сприйняття.

Означений контекст реконструюється і моделюється під час порівняльного аналізу психологічних теорій вікового розвитку з наголосом на специфіці естетичної логіко-пізнавальної діяльності учнів у підлітковому та юнацькому віці. Експериментальним шляхом доведено, що за умов професійно осмисленого використання потенціалу фонових знань і врахування психологічних закономірностей сприйняття учнями різних видів цих знань у зв'язку із психологічними доміантними становлення учня-читача в підлітковому та юнацькому віці можливо досягнути істотного впливу на літературний розвиток учнів.

Результати дослідження дають змогу зробити загальний висновок: визначені в дослідженні методичні та психолого-педагогічні підходи і принципи сприяли з'ясуванню сутності фонових знань як методичного терміна, головних вимог й загальної спрямованості їх функціонування щодо гуманізації освіти, вони в цілому відповідають сучасним освітньо-виховним завданням української школи, враховують основні психолого-педагогічні закономірності сприйняття та засвоєння фонових знань школярами, логіку і структуру зарубіжної літератури як навчального предмета.

Перспективним і значущим у контексті викладених результатів дисертаційного дослідження вбачається подальше з'ясування структури фонових знань у багаторівневій системі літератури як навчального предмета, визначення ролі та місця фонових знань у процесі вивчення художньої літератури у контексті духовних цінностей соціокультурних ситуацій античності, премодерну, модерну і постмодерну.

Основний зміст дисертації відображений у публікаціях:

1. Сафарян С. І. Фонові знання: зміст, визначення, види // Всесвітня література в серед. навч. закладах України. – 2001. – №2. – С. 2–6.
2. Сафарян С. І. Використання фонових знань: засади, прийоми. Стаття перша // Всесвітня література в серед. навч. закладах України. – 2002. – № 1. – С. 50–53.
3. Сафарян С. І. Використання фонових знань: засади, прийоми. Стаття друга // Всесвітня література в серед. навч. закладах України. – 2002. – № 2. – С. 5–7.
4. Сафарян С. І. Використання фонових знань: засади, прийоми. Стаття третя // Всесвітня література в серед. навч. закладах України. – 2002. – №4. – С. 5–7.
5. Сафарян С. І. Зарубіжна література: Проб. посіб.-хрестоматія для 7 кл. загальноосвіт. шк. – К.: Зодіак-Еко, 1994. – 464 с. (у співавторстві з Тиуною Л.І., 0,6 особистого внеску від загального обсягу).
6. Сафарян С. І. Зарубіжна література: Підруч.-хрестоматія для 7 кл. загальноосвіт. шк. – К.: Вежа, 1998. – 512 с. (у співавторстві з Тиуною Л.І., 0,7 особистого внеску від загального обсягу).

7. Сафарян С. І. Зарубіжна література: Підруч. для 7 кл. загальноосвіт. шк. – К.: Вежа, 2002. – 502 с. (у співавторстві з Дорофєєвою Н.І., 0,7 особистого внеску від загального обсягу).

8. Сафарян С. І. Зарубіжна література: Посіб.-хрестоматія для 8 кл. загальноосвіт. шк. – К.: Зодіак-Еко, 1995. – 482 с. (у співавторстві з Султановим Ю.І., 0,5 особистого внеску від загального обсягу).

9. Сафарян С. І. Зарубіжна література: Підруч.-хрестоматія для 8 кл. загальноосвіт. шк. – К.: Вежа, 1998. – 400 с. (у співавторстві з Султановим Ю.І., 0,5 особистого внеску від загального обсягу).

10. Сафарян С. І. Зарубіжна література: Підруч. для 8 кл. загальноосвіт. шк. – К.: Вежа, 2002. – 490 с. (у співавторстві з Султановим Ю.І., 0,5 особистого внеску від загального обсягу).

11. Сафарян С. І. Вивчення зарубіжної літератури в 5–6 класах. – К.: Вежа, 1997. – 144 с. (у співавторстві з Лісовським А.М., Пульгером С.О., 0,2 особистого внеску від загального обсягу).

12. Сафарян С.І. Поэзия серебряного века. Нестандартные уроки. – К.: Вежа, 1997. – 173 с. (у співавторстві з Рогозинським В.В., 0,3 особистого внеску від загального обсягу).

13. Сафарян С.І. Смех сквозь слезы: Урок – сатирический диалог по изучению творчества Саши Черного. 11 класс // Зарубіжна література в навч. закладах України. – 1996. – № 1. – С. 35–38.

Сафарян С. І. Фонові знання як засіб поглибленого вивчення художнього твору в шкільному курсі зарубіжної літератури. — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02 — теорія і методика навчання (зарубіжна література). — Інститут педагогіки АПН України, м. Київ, 2003.

Дисертацію присвячено вивченню теоретико-методичної та психолого-педагогічної сутності фонових знань, їх впливу на літературний розвиток учнів 5–11-х класів. Вибір теми дисертаційної роботи зумовлений актуальністю проблеми, недостатнім вивченням фонових знань як методичної проблеми, він вмотивований намаганням допомогти вчителю-словеснику максимально використовувати фонові знання у процесі організації вивчення і сприйняття учнями художнього твору адекватно до авторського задуму. У дисертації доведено, що фонові знання як структурний елемент навчального предмета «Зарубіжна література» є однією з рушійних сил літературного розвитку учнів і засобом, за допомогою якого здійснюється поглиблене сприйняття художнього твору. Вперше запропоновано класифікацію фонових знань з методичної точки зору. У роботі обґрунтовано й доведено думку про те, що фонові знання відповідають основним методологічним та методичним принципам викладання літератури в школі, впливають з них і

взаємозв'язані з ними; показано змістову та функціональну відмінність фонових знань від коментаря і міжпредметних знань.

Вірогідність висновків і результатів дослідження забезпечувалися використанням засобів діалектичної логіки, емпіричних підходів, застосуванням взаємодоповнюючих методів, адекватних предмету, меті та завданням дослідження, застосуванням статистичних методів обробки даних.

У дослідженні теоретично встановлено й експериментально підтверджено, що використання фонових знань з урахуванням вікових особливостей, рівня розумового та літературного розвитку учнів, жанрової і родової специфіки творів впливає на поглиблене, адекватне авторському задуму сприйняття школярами художнього твору.

Ключові слова: фонові знання, структурні елементи літератури як навчального предмета, фонові знання історико-культурологічного змісту, біографічні фонові знання, літературознавчі фонові знання, рівень сприйняття художнього твору.

Сафарян С.И. Фоновые знания как средство углубленного изучения художественного произведения в школьном курсе зарубежной литературы. — Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 — теория и методика обучения (зарубежная литература). — Институт педагогики АПН Украины, г. Киев, 2003.

Диссертация посвящена изучению теоретико-методической и психолого-педагогической сущности фоновых знаний, их влиянию на литературное развитие учащихся 5–11-х классов. Выбор темы диссертационной работы обусловлен актуальностью проблемы, недостаточным изучением фоновых знаний как методической проблемы, он мотивирован стремлением помочь учителю-словеснику максимально использовать фоновые знания в процессе организации изучения и восприятия учащимися художественного произведения адекватно авторскому замыслу.

В работе фоновые знания рассматриваются как методический термин. Доказано, что с этой точки зрения — это научные систематические знания, которые носят информационно-культурологический характер, не всегда напрямую связаны с художественным текстом, которые должны быть известны и читателю, и автору, чтобы между ними состоялся диалог, поскольку чтение художественного произведения — это своеобразный диалог между читателем и автором.

В диссертации проанализированы предпосылки для возникновения и утверждения термина «фоновые знания», доказано, что фоновые знания как структурный элемент учебного предмета «Зарубежная литература» являются одной из движущих сил литературного развития учащихся и средством, с помощью которого осуществляется углубленное восприятие художественного произведения. Впервые предложена классификация фоновых знаний с методической точки зре-

ния, а также дана классификация фоновых знаний по их происхождению и как элемента массовой культуры. В работе обоснована и доказана мысль о том, что фоновые знания отвечают основным методологическим и методическим принципам преподавания литературы в школе, следуют из них и взаимосвязаны с ними; показано содержательное и функциональное отличие фоновых знаний от комментария и межпредметных знаний.

Изучен уровень исследования проблемы фоновых знаний в истории, теории методики и практике преподавания зарубежной литературы (В.В. Гладышев, М.С. Дубинская, А.Д. Жижина, М.Г. Качурин, В.Г. Маранцман, Л.Ф. Мирошниченко, Д.К. Мотальская, Е.А. Пасичник, З.Я. Рез, Л.А. Симакова, Ю.И. Султанов, М.В. Черкезова).

В работе исследуется взаимосвязь фоновых знаний с точки зрения методики с фоновыми знаниями как лингвистическим термином (О.С. Ахманова, Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров) и знаковой системой в контексте литературоведческой семиотики (А.Е. Нямцу).

Проведен анализ школьных учебников и пособий по литературе прошлых лет и современных с целью выяснения, какие виды фоновых знаний использованы в них. В результате анализа доказано, что фоновые знания употреблялись и употребляются в учебных изданиях по украинской, русской и зарубежной литературе. При этом их использование зависит от вида и возрастного предназначения учебного издания.

Вероятность выводов и результатов теоретико-экспериментального исследования обеспечивались использованием средств диалектической логики, эмпирических подходов, применением взаимодополняющих методов, адекватных предмету, цели и задачам исследования, применением статистических методов обработки данных.

Практическое значение работы определяется тем, что доказано целесообразность использования отечественных и зарубежных существующих методов диагностики литературного развития и уровней читательского восприятия учащихся, модифицированных с учетом использования фоновых знаний для углубленного и правильного восприятия литературного произведения, предложена для широкого практического внедрения в школьное преподавание система специальных, модифицированных и авторских методик использования фоновых знаний в процессе углубленного изучения художественных произведений.

В исследовании теоретически установлено и экспериментально подтверждено, что использование фоновых знаний, с учетом возрастных особенностей, уровня умственного и литературного развития учащихся, жанровой и родової специфики произведений, положительно влияет на углубленное, адекватное авторскому замыслу восприятие школьниками художественного произведения.

Ключевые слова: фоновые знания, структурные элементы литературы как учебного предмета, фоновые знания историко-культурологического содержания,

биографические фоновые знания, литературоведческие фоновые знания, уровень восприятия художественного произведения.

S.I. Safaryan. The Background Knowledge As a Means of the Profound Learning of a Literary Work in the School Course of «Foreign Literature». — Manuscript.

This dissertation is to compete the scientific degree of the Candidate of Pedagogies in the 13.00.02 speciality — theory and methodology of teaching (Foreign Literature). — Institute of Pedagogies of Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2003.

The dissertation is dedicated to the study of the theoretical-methodological and psychological-pedagogical essence of the background knowledge and its influence on the literary development of students. The dissertation proves that the background knowledge as a structural element of the school subject «Foreign Literature» is one of the motive powers of the literary development of students as well as a tool of realization of the profound perception of an artistic (literary) work. This is for the first time when the classification of the background knowledge from methodological point of view has been offered.

The research of this thesis sets up theoretically and confirms statistically that the utilization of the background knowledge influences on the profound and adequate to the author's project perception of a literary work if he takes into account age peculiarities, the level of intellectual and literary development of students, genre specific character of the works.

Key words: background knowledge, structural elements of the literature as a school subject, background knowledge of historical and cultural content, biographical background knowledge, background literature knowledge, literary development, level of perception of an artistic (literary) work.